

Opponensi vélemény

Szőke Béla Miklós „Pannónia a Karoling korban” című akadémiai doktori értekezéséről

Pannónia Karoling kori történetének és régészetének új összefoglalására régóta várunk. Szőke Béla kollegánk munkáját vártuk, aki már több évtizede kutatja és elemzi a címben megjelölt korszakot, ill. területet. A témához kapcsolódó számos közleménye és tanulmánya után most előttünk a mű: Szőke Béla Miklós „Pannónia a Karoling korban” című akadémiai doktori értekezése. Alapos, minden részletet elemző, majd összegző, nehéz munka (több mint 600 oldal, 2500 lábjegyzettel, 85 oldalnyi irodalommal, és elenyésző képmelléklettel).

Az értekezés célkitűzése egyértelmű, a témában Cs. Sós Ágnes tollából 40 éve megjelent összefoglalás után jelölt az írott források, és a szerteágazó korábbi szakirodalom kritikai elemzésén túl saját régészeti és történeti kutatására épülő olyan összegzésének elkészítése, amely -- szerző szerint -- a korábbi „sablonos és felületes történelemképet és régészeti elemzést egy eredeti forrásokra épülő, széles horizontú, és a teljes korszakon átívelő történeti áttekintéssel és a régészeti, művészettörténeti emlékeknek történeti előítéletek nélküli értékelésével váltja fel”.

Pannónia 9. századi régészetével és történetével Szőke Béla közel 40 éve foglalkozik. Legkorábbi, a szarvcsapos marhakoponyás temetkezésekről vagy a csontnyelű vaskésekről írott cikkeinek, majd a Zala völgy Karoling kori régészetével és történetével foglalkozó önálló vagy gyűjteményes köteteinek témái (településtörténet, telepek, temetők elemzése, később a mosaburgi kérdéskör vizsgálata) egy központi téma köré csoportosíthatók: Pannónia a Karoling korban, különös tekintettel Mosaburg történetére.

Jelen értekezés téma és kutató szerencsés találkozásának eredménye. Az ásatásra és elmélyült kutatómunkára egyaránt fogékony és elszánt Szőke Bélánál az *érdeklődés* (maga által választott téma), a *felkészültség* (könyvtári, levéltári előmunkálatok, a latin nyelvben való jártasság), a *lehetőségek* (akadémiai kutatóhely, Humboldt ösztöndíj, a korabeli források teljes hozzáférhetősége, terepi munka) és nem utolsósorban a témában a korábban elért eredmények revíziójára, és az új eredményeket is feldolgozó történeti kép elkészítésére váró *igény* összegződött. Mindez Szőke Bélát arra predesztinálta, hogy újra írja Pannónia Karoling-kori krónikáját, szinte napról-napra követve a 9. század eseményeit. A munka eredményeként „nemcsak közvetlen szomszédai, de a bizánci birodalom és a pápaság küzdelmének

összefüggés rendszerébe ágyazva értelmezhetjük Pannónia szerepét és helyét a karoling korban”- írja Szőke Béla.

Az értekezés tartalomjegyzékét ismertetem, hogy egyértelmű legyen, miért nem foglalkozom részletesen az összes fejezettel

Szőke Béla Miklós a műve célját ismertető *Bevezetés* után az alábbi fő fejezetekre bontja értekezését: *Az avar kaganátus felbomlása; A karoling adminisztráció berendezkedése Pannóniában; Priwina és Chezil (Kocel) mosaburgi grófsága; A Karoling kelet felbomlása, magyar honfoglalás, Mosaburg /urbs paludarum/ Mocsárvár; Mosaburg/Zalavár templomai; és A Karoling Pannónia társadalma*. E fejezeteket 100 oldalas *katalógus* majd egy ugyancsak 100 oldalas *Rövidítések, Források, Irodalom* fejezet követi. Az értekezést a mindössze 27 oldalnyi *Ábrák* rész zárja.

Érdeklődésem és kutatási területem alapján elsősorban a kötet nyitó és záró fejezeteit, azaz az *Avar kaganátus felbomlása*, ill. *A Karoling Pannónia társadalma* címűt vettem górcső alá. A történész és művészettörténész szakértelmét kívánó fejezetek értékelésére opponens társaim hivatottak.

A frank birodalmi évkönyvekben megörökített, avarok elleni, Nagy Károly vezette 791-es hadjárat szinte álmukból ébresztette a 8. századi „békés tétlenség”-hez szokott avarokat, de megrázza a mai kutatókat is. A hadjáratot ugyan 780-ban megelőzték az Enns vonalában húzódó közös határt érintő egyezkedések és béketárgyalások, de azokat még 10 évnyi nyugalom (legalábbis források nélküli nyugalom!) követte. Bizonyos, hogy a Kárpát-medencében megtelepedett sok-sok ezer közrendi avar, mit sem tudott a határ-kérdésről. A kagán és szűkebb környezete a 8. század végére azonban már több információval bírhatott. A megszervezendő határvédelem miatt alakulhatott ki a megosztott hatalom és annak szervezete (jugurru és tudun(ok) a kagán mellett). Nem véletlen, hogy a 8. században kezdik használni azokat az átlagos temetőknél sokkal kisebb sírszámú, de gazdagabb mellékletű temetőket, amelyek az avar határvidéken találhatók (pl. Zsitvatő, Komárom, Hortobágy-Árkus, Dunacséb), és amelyek Szőke Béla szerint is kapcsolatba hozhatók a tudunnal, vagy tudunokkal. A nyugati szomszéd, a Karoling Birodalom célja (a területszerzés, és Pannónia területén az egyházi szervezet, ill. a karoling adminisztráció kiépítése) a kaganátus belterületen élők számára azonban ismeretlen lehetett. 791 után az avarkor végi avarokra (Szőke Bélának már a 90-es évektől használt találó meghatározása) vonatkozó írott források összessége viszonylag tetemes, de azok mindegyike egyoldalú, az erősebb, a támadó

szemszögéből és érdekeiből feljegyzett. A frank források csak akkor említik az avarokat, ha azok a birodalom céljainak alanyai (területszerzés, térítés). Így a forrásokból értesülünk az avarok hierarchiájában bekövetkezett változásokról, a kagánnal csaknem azonos rangú jugurusról, majd a tudunról, aki a kagán és jugurru viszállyai miatt tárgyaló pozícióba kerül. Pontosan meghatározható-e azonban a felsoroltak szerep- és feladatköre? Területi önállóságukra is csak következtetünk. A tudunról mint a „fejedelmek mellé rendelt adóbeszedő” ír Szőke Béla. Található erre megbízható forrás? Csak a várható támadás és hadjárat hírére kezd megbomlani a 8. század végéig egységes avar kaganátus? Csökkent, vagy csak megosztott-e a kagán hatalma? („kincsekkel” teli *hringje* szerint - javakban bővelkedhetett). Az avar belháborút, amelyben a kagán és jugurru életét veszti, a tudun pedig megerősödik, megemlíti a források. 795-ben már csak a tudun és csapatai kísérik meg az ellenállást, de ezzel a véget, a frankok által kívánt behódolást és megkeresztelkedést nem kerülhetik el. Szőke Béla szerint az avar kettős hatalom összeomlik – ennek következménye a *hring* (mint írja) „kommandóakcióval végrehajtott kifosztása”. Az összeomlásból a határtól, vagy a kagáni központtól távolabb élő közrendű, vagy már időközben elszegényedett avar egyelőre nem sokat érzékelhetett.

A 795-ös esztendő eseményeiről az *Annales regni francorum* tudósít. Leírják Erich friauli herceg akcióját, amelynek során a *hringet*, a „kagán kincseskamráját” kifosztják és a kincseket Aachenbe viszik. Az eseményről Szőke Béla értékelése, a személyek szerepének tisztázása meggyőző, ugyanúgy a Pippin féle 796-os hadjáratról is, amelynek célja, az új kagán meghódoltatása. Az ellenálló nemesség Szőke szerint a Tisza mögé húzódik vissza „Pippin a hunokat a Tisza folyón túlra kergeti”, a *hring* – a kagán egykori vára -- pedig elnéptelenedik.

Szőke Béla Miklós kísérletet tesz a *hring* helyének a korábbi elképzelésektől (a Duna-Tisza közének középső, Dunához közel eső területe) eltérő lokalizálására. Forrásokra alapozott véleménye szerint Erich, majd Pippin is, nyugatról, a Dráva és Száva mentén jön a Dunához és azon átkelve éri el az avarok *hringjét*, amelyet Szőke Béla Csendes Péter véleményéhez csatlakozva a Bácskában vagy a Bánátban vél megtalálni. Megállapítását régészeti leletekkel nem támasztja alá. A megjelölt vidéken fekvő dunacsébi későavar- ill. avarkor végi temető nem gazdagabb, mint az avar szállásterület más határszakaszain fekvő hasonló. A megjelölt terület közelében található Ada, amely a nagyszentmiklósi kincs 8. arany tálkájához hasonló ezüstitálcát tartalmazó lovas sírjáról ismert. A lovassír öv- és lószerszámveretei a 9. század elejére keltezhetők. A *hring* feltételezett helyétől nem számottevő távolságban fekvő Nagyszentmiklós, Ada és a kirabolt kincstár esetleges kapcsolatáról Szőke Béla nem ír.

Az annalesekben említett *hring* vélhetően egy favázis építményekből álló központi szálláshelyet palánkkal körbevett terület megnevezése lehet (Bóna I. és Szőke B. véleménye), vagy csak több hasonló egyikéről van szó. A *hring* nem lehetett nagyon megerősítve, ha kirablása oly könnyű volt. Ez arra utalhat, hogy sem a kagán, sem a mellékfejedelmek nem számítottak támadásra (vagy az őrzők ellenállását, ill. a támadók/tolvajok félsikerét nem örökítették meg az annalesekben!). Ha a kirabolt *hring* valóban a kagán *hringje* volt, elképzelhetetlen, hogy nem védték. A *hringben*, vagy a közelben kellett lakjanak a kagán „övéi”: családja, szolgálattelvői, katonasága, a palánkon kívül pedig nemzetsége, a falvak népei állatseregleteikkel. A „kins” elszállítására használt 15 négyökrös, két-vagy négykeretű szekéren szerintem a nemesfém tárgy lehetett a legkevesebb. Fegyverek, lószerszámok, szőrmék, bőrök, vásznak, sátrak, és a karavánt kísérők és vontatók számára a hosszú útra felrakott élelem (termények, takarmány, állathúsok, edények) – mindez több szekérnyi lehetett. A támadók lovon érkezhettek, talán néhány szekérrel, viszont a zsákmány elszállításához szükséges szekereket és az azokat vontató ökröket is a *hringből* vihették el.

Szőke Béla forráselemzése e gyors támadást illetően is kimerítő és alapos. Sajnos nem várható, hogy a *hring* kirablásáról, és a zsákmányról többet megtudjunk, csupán megpróbálhatunk a szavak között, ill. a sorok mögött olvasni. A sajnálatos esemény kétségen kívül tanúskodik az avarok szétesőben levő társadalmi felépítményéről. Erich herceg akciója és Pippin későbbi *hringdúlása* a Karoling Birodalom céljai elérése folyamatának (azaz területszerzés, egyházi szervezet és karoling adminisztráció kiépítése) azonban csak egy láncszeme. Újabb állomás 796-ban a Duna menti püspökgyűlés (*convectus episcoporum ad ripas Danubii*), amelynek helyszíne Szőke Béla szerint Sirmium környékén lehetett – valahol a *hring* közelében. (Ez így „zsákutca”: egyik bizonytalanhoz kapcsoljuk a másikat.) A gyűlés célja: az avarok térítési és megkeresztelési módjának meghatározása; az előbb tanítani majd keresztelni elv alapján, és a térítési körzetek kialakítása. A jegyzőkönyv megemlékezik a Pannónia területén korábban megkereszteltekről is, úgy határozva, hogy ha a Szentháromság nevében kapták a keresztséget, azt nem kell megújítani. Kérdés, voltak-e ilyen személyek, csoportok Pannónia területén a 8. század végén? Szőke Béla kizárja a Keszthely környéki, 8. századi, esetleges keresztény közösségek meglétét, ami helytálló, de nem említi meg azt a négy, Balaton környéki későavár temetőt, amelynek sírjaiból dinnyemag gyöngysorba fűzött kereszttek (Lesencetomaj), és ácsolt, vasalt, vászonnal letakart koporsókra szegecselt ezüst és bronz lemez kereszttek közöltek (Káptalantóti, Kékkút, Zamárdi). A lemezkeresztkekről értekezése végén (2278. jegyzet) ír. Véleményével egyetértek „azt, hogy az elhunytak mennyire tartják magukat kereszténynek (helyesebben tartották!), és mennyire hűek régi

isteneikhez, a régészeti leletek alapján nehéz eldönteni”. Erről hasonlóan írtam, megemlítve azt is, hogy a kora avar kori Pannóniában éppen azok nem viseltek, ill. azok sírjaiban nem találunk keresztet, akik a 6. században Keszthely-Fenékpusztja környékén keresztények voltak. Az azonban megjegyzendő, hogy avar szállásterületen belül csak Pannóniában, szűkebben a Balaton körül találunk lemezkeresztes koporsókban temetetteket, igaz nem kiscsoportos sírkertekben, hanem soros temetőekben. (A Zamárdin eddig feltárt 72 keresztes sír a temető korai és közép kori részén elszórtan található, feltűnő azonban a 20-nál több griffes-indás, lovas férfi és gazdagon ékszerezett, öntött bronz korongos női keresztes sír elhelyezkedése: nagyrészüket egy csoportban – mondhatni a temetőn belül „kiscsoportban” található). A 796-os püspökgyűlés résztvevői a térítés menetében egy esetleges újrakereszteléssel talán rájuk is gondoltak?

A frankok avarföldi misszionálásának kezdeteivel felgyorsulnak az események: a kagán 796-ban behódol a császárnak, megkeresztelik. A hátszág az egymással kakaskodó kiskirályok békétlenségét, és a gyors ütemű térítés híreit egyaránt nehezen viseli; végleg megszűnt a tétlen nyugalom. A térítőket utódvédharcokkal igyekeznek távol tartani, sikertelenül. A kaganátus sorsa megpecsételődött. Az összeomlás végső okait nem kell külső támadásban keresni, nevezetesen a Suda-lexikon „Bulgaroi” címszáva alatt említett Krum bolgár kán, korábban nagy horderejűnek tartott 805-ös hadjáratában. Szőke Béla ezt a kérdéskört is értekezése bármely fejezetére jellemző alapos forráselemzés után kommentálta és zárta le, őt idézem: „hiteles írott forrás,... egy sem szól a bolgár támadás mellett, az avar kaganátust nem külső ellenség fegyverei, hanem belső bajok, a kagán-jugurru kettős hatalommal kezdődő és a polgárháborúig eszkalálódó hatalmi-politikai erodálódás vitte végromlásba”. Szőke szerint a Krum által kifaggyatott (állítólagos) foglyok beszámolója népük pusztulásának okairól éppen az összeomlás okaira bizonyíték, nem pedig a hadjáratra. Ez a „beszámoló” így hangzik: *„elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, s elpusztították a legderekabb és legértelmesebb férfiakat, aztán a nem igaz úton járók és a tolvajok lettek a bírák szövetségesei, továbbá volt részegeskedés, mert a bor szaporodásával szinte mindnyájan részegek lettek; ezután jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett, s a másikat csalta. Ezekből fakadt a mi veszünk...”*. Többször elolvasva ezt a forrást, számomra olyan, mintha egy mai napilap vezércikk-részletét olvasnám. Írója jobb vagy baloldali egyaránt lehetne. A fenti sorok foglyok vagy zsoldosok megállapításai lennének? Vádaskodás, elpusztítás, összefonódás, részegeskedés, megvesztegethetőség, üzletelés, csalás: képes lett volna egy fogoly a kaganátus pusztulásának okait így precízen és tömören összefoglalni? Vagy mindezek a 10. század 2. felében, azaz az eseménynél másfél

évszázaddal későbben élt művelt krónika v. lexikoníró megállapításai, ill. korábbi kódexekből vett értesülések összegzése az avarok eltűnésének okairól? Szerintem az utóbbi. A Krum-féle támadásnak, mint Szőke is elemzi, nincsenek régészeti bizonyítékai, az Alföld területén talált néhány 9. századi edénycserép nem perdöntő. Az eddig elemzett kései és avarkor végi temetők legfiatalabb tárgyai pedig a 9. századra keltezhetők, azaz egyaránt ellentmondanak a megsemmisülésnek és a bolgár megszállásnak.¹

A pannoniai avarság további, 9. századi sorsáról röviden. A század első két évtizedében még viszonylagos forrásbőség van, amely egyenletesen csappan, ahogy a frankok számára az avarság, az avar kaganátus egyre inkább érdektelenné válik. Települési területükre a birodalmi évkönyvekben egy adat utal: a kapkán, Szőke Béla szerint mint „korlátozott hatalmú tisztségviselő” szállásterületet kér. Ez a Carnuntum Sabaria tengely nyugati v. keleti oldalán lehet. A *hring* – írja Szőke Béla -- továbbra is a Duna-Tisza közén van (itt bővül az általa fentebb megjelölt terület!), benne a megkeresztelkedett frank hűbéres kagánnal, a maradék avar nemesség pedig a Tiszántúlon él. (A két utóbbi terület leletanyagával, vagy az ezeken a területeken élő avarság sorsával Szőke Béla tovább nem foglalkozik, mivel értekezése témája a Karoling kori Pannónia.) A teljes felbomlást a 811-es aacheni béke koronázza meg, ahol a Kárpát-medence valamennyi akkori politikai tényezője jelen van. A kagánt a canizauci képviseli (mint a Dunától keletre lakó avarok fejedelme), jelen van a tudun, mint a Dunától nyugatra levő régió egyik legjelentősebb avar méltósága, és jelen vannak a határvidéki szlávok képviselői is. Kompromisszumos béke születik, ami megnyitja az utat ahhoz, hogy a karoling adminisztráció Pannoniában berendezkedjék. Az „utódállamok” Sclavinia, Avaria és Pannónia a frank birodalom vazallusai lettek. Lassan átalakult a műveltség, ez együtt zajlik a Karoling Birodalom terjeszkedésével. Megváltozott a kultúra, a viselet és az ízlésvilág. A Carnuntum és Sabaria tengely mentén elterülő avar rezervátumot Szőke Béla a tengely

¹ Opponensi véleményem egyetlen lábjegyzete Szőke Béla Miklós értekezése tartalmát nem érinti.

Baráti megjegyzésem Szőke Béla értekezése problémakörébe tartozó, néhány korábbi eredményt és megállapítást kritizáló véleménye hangnemével kapcsolatos. Szőke főszövegben vagy lábjegyzetekben megfogalmazott kritikai megjegyzéseinek túlnyomó többsége korrekt. Néhány esetben azonban kritikájában túllépi 'az egymást tisztelve vitázzunk' tudományos elv íratlan szabályait. Egy példa csupán: már eltávozott kollégánknak, beszédes stílusban közölt megállapításait, véleményét és történelempéjét, Szőke Béla „még merész mestere rekonstrukcióján is túltevő, a 19. századi romantikus történetírók regényes képzeletével vetekedő, már-már a szemtanú hitelességével írt” munkaként kritizálja, figyelmen kívül hagyva, hogy a közel 30 évvel ezelőtti kötet a „művelt és érdeklődő olvasók” számára készült, lábjegyzet nélkül. Szőke kritikája élet azonban értekezése 218. oldalán a Hadrianus templom „látványos” vándormiséjéről olvasható sorok örömdetesen tompítják. Idézem: „ahol a drága miseruhákban vonuló papok énekét messze hangzó harangzúgás kísérte,...amely Pannonia frissen megkeresztelt lakosságát minden bizonnal megrendítette és mélyen lenyűgözte.”

Régészek vagyunk. Jó és illő, hogy a kettős keltezés olykor szükséges fontosságát ne csak szakmánk tárgya vizsgálatakor, de annak művelői véleményezésénél is szem előtt tartsuk. Ügyeljünk, hogy kritikánk a megszólítotthoz és hozzánk is méltó legyen.

nyugati oldalára határozza meg. Az itteni leletkultúrának egyik legpregnansabb képviselője a sopronkőhidai temető, jellegzetes temetkezési szokásával (csonkolt marhakoponya a koporsó felett, azaz marhabőrrel, amiben csak a koponya csonkolt részét hagyták, leterítették a koporsót).

A továbbiakban az avarokról egyre kevesebbet hallunk. Nem bizonyítható, hogy Krum Konstantinápoly elleni hadjáratában avarok is részt vettek volna. A frank birodalmi gyűlésen 822-ben említik őket utoljára „*in Pannonia residentium abarum*” követői Frankfurtban vannak. A frank birodalom 843. évi felosztásánál az *avarorum* már csak földrajzi megnevezés. A 9. század második felétől pedig eltűnik az Avaria és Slavia meghatározás, helyükre a Pannónia megjelölés kerül.

A Frank Birodalom keleti térségének átszervezését Jámbor Lajos végzi, a korábbi nagyobb egységek bontása által létrehozza a grófságok hálózatát. *Pannonia superior*-ban Tulln központtal Ratbod, *Savaria* központtal pedig Rihhari grófágát. Alsó Pannónia, azaz *Pannonia inferior* egy részén a Zala folyó alsó folyása vidékén pedig egy bizonyos Priwina (Pribina) kap nagy hűbértartományokat, ez lesz később Priwina, majd fia Kocel grófsága.

E ponton érkeztünk el Szőke Béla Miklós akadémiai doktori értekezésének központi témájához a Zalavár környéki Mosaburg régészeti kutatása és történeti értékelése nagy fejezeteihez. Ahhoz a témához, amelyhez évtizedekig Szőke Béla előmunkálatokat végzett, és amelynek 1994-től vezető kutatója. Cs. Sós Ágnes halála után a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete együttműködési megállapodása alapján a zalavári ásatások vezetését Szőke Béla vette át, munkatársa Ritóók Ágnes, a zalavári Árpád-kori leletek feldolgozója. Nem tiszttem, hogy az értekezés Mosaburg forráselemzésekkel és ásatások eredményeivel alátámasztott újra írt történetét elemezzem, netán bíráljam. Az eredmények számomra meggyőzőek, a régi megállapítások új megvilágításba kerülve, az új ásatások eredményeivel alátámasztva tárják eléink Pannonia, benne Mosaburg és környezete 9. századi egyedi történetét.

A Keresztelő Szt. János, Mária és Hadrianus tiszteletére építetett templomok, az udvarházak, Arnulf pfalz-a építési- és egyháztörténeti krónikája mellett számomra a korszak világi főszereplőjének sorsa érdekes. Priwináról Szőke Béla főszövegbe írt, vagy lábjegyzetekben elhelyezett megjegyzéseiből külön tanulmány állítható össze. Forráselemzésekkel, érvek és ellenérvek ütköztetésével, vélemények összegzésével, majd saját véleménye megalkotásával mutatja be azt „a bizonyos” Priwinát, aki „nagy valószínűséggel nem több egy magas rangú, magát talán még a kaganátusból átmentett hivatalnoknál Moimar környezetében, aki miután urával összetűzésbe kerül, menekülni kényszerül. Priwina speciális tudása, kapcsolatrendszere

azonban jól jön a „kádérhiányban” szenvedő Német Lajosnak, aki ezért szívesen befogadja, megkeresztelteti, /833-ban/ és a keleti prefektus, Ratbod alá helyezi...” (Szőke Béla tézisszövegéből). Priwina Ratboddal is összetűzve a bolgárokhoz menekül, majd kibékülnek és Német Lajostól 838-840 között hűbértokul kapja Mosaburgot, ahol már 840-ben az első templomot szentelteti (Keresztelő Szent János tiszteletére), majd tömegeket kereszteltet meg. Az első templomot 10 évenként újabbak követik: 850-ben a Mária templom, 860 táján a Hadriánus templom.

Ez „a bizonyos” Priwina, mint Szőke Béla forráselemzéséből megtudjuk, soha nem volt nyitrai fejedelem. Mosaburg-i munkáját végig olyan területen végzi, amihez korábban semmi nem kötötte. Népét nem ismerjük, sehol nincs utalás *gens*-ére, vagy *natio*-jára. Nem volt „*dux*”. „Saját népe”-t a kijelölt területen élőkből verbuválja. Ki volt ez az ember? Számomra egy 9. századi kalandor, akit bárhová vetett a sors, mindig talpra esett. Magas rangú férfiakkal veszett össze, de végül mindig ő nyert, ő kapott hűbértokot, majd grófságot, teljes tulajdonjoggal. Alig hogy megkeresztelik, már ő térített, és kereszteltet. A salzburgi érsek művelt papokat küld hozzá, területén építik fel a karoling kelet egyetlen zarándok templomát, dinasztiaát alapít, halála után a fia lép örökébe. Kik lehettek felmenői, mikor és hol születhetett? Vajon milyen nyelven vagy nyelveken beszélt? Szlávul, avarul, germánul vagy latinul? Bizonyára több nyelven. Szőke Béla szerint „talán még a kaganátusban szocializálódott”. Annak melyik időszakban? A *Conversio* szerint a 830-as években már említésre alkalmas korú fia van, (vagyis Priwinának akkor már legalább 30 évesnek kellett lennie). 860-ban vagy 61-ben -- a források szerint -- csatában vesztette életét. Hány éves lehetett? Csataba való érett középkorú, vagy már aggastyán? A csatatéren maradt-e vagy vajon eltemették Mosaburg egyik templomában – nem tudjuk?

Szőke Béla Miklós akadémiai értekezése Priwina és Kocel grófsága, a Mosaburg-i templomok új ásítások eredményeivel igazolt építéstörténete, majd Mosaburg és a Karoling Pannónia sikeres évszázadának gyors végét bemutató fejezetei Mosaburg és az attól elválaszthatatlan Priwina és Kocel történetét mutatják be, az értekezés egészére jellemző alaposággal, részletességgel, forráskritikára és új, saját eredményekre építve. Az értekezés e részének elemzését mellőzve a továbbiakban az utolsó, a *Karoling Pannónia társadalma* nagy fejezettel foglalkozom.

Pannónia belső területe, azaz a Dunántúl nagyobbik része 568-tól az Avar Birodalomhoz tartozott, amelynek határai a 7. század végén nyugati és északi irányban továbbterjedtek. A társadalmat alkotó népesség avarokon kívüli része más gyökerekkel bírt, mint a Dunától

keletre. Ott késő szarmata és gepida továbbélőket, Pannóniában pedig helyben maradt romani népcsoportokat, germán langobardokat és szlávokat találtak az avarok. A kora avarkorban szembetűnő eltérést mutat a két nagy terület kultúrája, ízlésvilága; a pannóniai térség anyagi kultúráját meghatározó módon szövi át a késő antik, mediterrán és a meroving világból érkező hatás. Annak ellenére, hogy a 8. században az anyagi műveltség a teljes avar szállásterületen szinte azonos képet mutat, Pannóniában végig fellelhető és megfigyelhető a korábbi gyökerek továbbélése. Nem véletlen, hogy a közös határ adta lehetőségeket kihasználva a frank birodalom éppen ezen a területen akart terjeszkedni és hódítani. Nem akarta saját népét áttelepíteni, csak területet akart szerezni, szellemi és gazdasági függőséget és hűbéri rendszert létesíteni a területen lakókkal, mindezt a kereszténység terjesztése álcája mögött. Szerintem az avarok megtérítése mindehhez csak eszköz volt, és nem cél. Az avarok a frankok számára olyannyira nem voltak fontosak, hogy a 870-ben írott *Conversio* címében már meg sincsenek említve. Mintha a bajorok és karantánok megtérítéséről (vagy annak kísérletéről?) lett volna csak szó. A frank birodalom akciójának „komolytalanságát” a magyarok elleni csatavesztés utáni események igazolják. A vereség elég volt ahhoz, hogy felhagyjanak nem csak a további térítéssel, de a már megtérítettek lelki gondozásával is. A 10. század közepére a templomok már romhalmazzá válnak, Géza fejedelem, majd István király a nulláról kezdi népe kereszténnyé tételét, még a 9. századi „sikertörténet” térségében is, az Alsó-Zala völgyben.

Az istváni, majd lászlói térítéshez képest túl liberális frank misszió azonban a történészek és régészek számára nyereség. A 8/9. század fordulója körüli frank támadások után a pogány avarság szinte háborítatlanul élt a Dunától keletre elterülő vidéken, de az egykori Pannónia nagyobbik részén is. Szembetűnő változás a Balatontól délre fekvő területek, különösen a 838-840-től Mosaburg központú terület vonzáskörzetébe tartozó népesség hagyatékában (elsősorban a temetők mellékleteinél) tapasztalható. Az akkulturációs folyamat – mint Szőke Béla írja – „itt jól modellálható, alig egy évszázad alatt három jelentős hatalmi szerkezetváltással együtt járó kulturális átalakuláshoz való alkalmazkodás, beilleszkedés és részben kudarc (pogány avar, nyugati keresztény és újra pogány magyar)”.

E folyamatot Szőke Béla a temetkezési szokás tükrében és a sírok mellékletei segítségével rekonstruálható viselet alapján vizsgálja. A temetkezési szokás a temetők szerkezetében, a sírok elhelyezkedésében (nagykiterjedésű soros temetők, vagy kisebb családi sírkertek, ill. templom körüli temetők), a temetés módjában (koporsó vagy anélküli temetés), a keresztény jelképek megjelenésében (kereszt vagy más keresztény jelképek testen, ruhán vagy koporsón), végül a halottal eltemetett fegyverek, állatok, ill. étel-ital formájában jelenik meg. Pannónia területére a 9. század elejéig a nagykiterjedésű soros temetők és a határszéli kisebb temetők

jellemzőek. Keresztény jelképekkel (koporsóra szegecselt lemezkeresztek formájában) legnagyobb számban Zamárdin találkozunk, ahol a többi temetőhöz hasonlóan, a fegyverrel, lóval, étel-ital melléklettel való temetés általános. Szőke Béla szerint az „óvatos térítés” a régi tradíciókat nem bolygatja, a temetőket használják, de újakat is nyitnak. Ezekben változik a viseleti és ékszeranyag, lassan eltűnik a soktagú avar öv, kevesebb, de új fegyver is van, és a temetőkben csontvázas és hamvasztásos sírokat együtt találunk. (Mikor és miért nyitják az új temetőket?) Szőke Béla mindeme megállapításait a temetők lelőhelyeinek felsorolásával támasztja alá. Sajnos a Kis-Balaton térségében, a Hahót-i medencében, és Mosaburg környékén az utóbbi évtizedekben feltárt, éppen a Karoling-kori Pannonia vizsgálatához fontos temetők nagy része mindmáig közöletlen, vagy csak részletek váltak ismertté. Ez az értekezés íróját munkájában nem akadályozta, mivel saját és kollégái ásatási eredményeit ismerve áttekintő képet tud adni bármely kérdéskörben. A közöletlenség az opponens véleményalkotásában azonban sokszor gátló tényező, jelen esetben pl. abban, hogy az „óvatos térítés” nyomait a Szőke által felsorolt temetőkben meglássa. A 9. század első évtizedei sírjaiban tapasztalható viszonylagos elszegényedés szerintem elsősorban a politikai és gazdasági életben bekövetkezett változások következménye. Ez a tiszántúli temetőkben ugyanúgy megfigyelhető, mint a pannóniaiakban, pedig azok területén semmiféle térítésről nem beszélhetünk. Más a helyzet a 9. század 30-as 40-es éveire keltezhető első grófi székhelyek és nemesi udvarházak ill. Mosaburg vonzáskörzetébe tartozó települések temetőivel. Ezekkel kapcsolatban Szőke Béla már a „békés térítés első eredményeiről beszél”, amely a jóval kevesebb mellékletben és a nagy ácsolt vaspántos, szegelt koporsók használatában, ill. az ételmelléklet hiányában mutatkozik meg. A „békés térítés” képét kissé zavarják azok az ismeretek, amelyek szerint pl. a koporsóban történt temetés, vagy a halott mellé helyezett étel-ital (régésznyelven edény és állatcsont) megléte vagy hiánya a késő avarkorban területenként más és más. (Zamárdi 6-9. századi sírjai csaknem kivétel nélkül koporsós temetkezések, a korai sírokba tettek edény, a későiekbe nagyon ritkán, húst (csontot) egyetlen sírban sem találunk. A Közép-Tisza vidéki Tiszafüreden szintén nagyon sok a koporsós sír, edény és állatcsont pedig nincs a sírokban, sem a 7. századiakban, sem a 9. század elejére keltezhetőekben.)

A 9. századra jellemző harmadik temetési mód, a templom körüli temetés, egyértelműen csak a Mosaburgi-várszigeti, a récéskuti. ill a borjúállási templomos lelőhelyekre jellemző. Ezeken a helyeken a magyar honfoglalással megszűnik a templomok használata, de a templomok köré még évtizedekig temetkeznek. Szőke Béla nem talál bizonyítékot arra, hogy akár csak kisebb közösségek is őrizték volna kereszténységüket. A korábban használt temetőktől nem messze

nyitnak újabb temetőket és a titokban őrzött pogány lángot fellobbantva étellel és itallal ellátva temetik halottaikat.

A pannóniai Karoling kori társadalmat Szőke Béla a *viselet* alapján is vizsgálja. Erről a Zalavár-Várszigeten és a Mosaburg vonzáskörzetébe tartozó területen feltárt temetők sírjaiban talált mellékletek alapján kapunk összefoglaló bemutatást és értékelést. Szőke külön elemzi a köznép- és az elit viseletét, ami alatt, különösen a nőknél, a test ékszereit érti, amelyek a fej, a nyak, a karok és kézfejek díszai. A koponya környékén talált csüngők és változatos formájú drótkarikák egyaránt díszíthettek pártát, csüngő copfot vagy koszorúba tekert hajfonatot. A nyakperecek a nyakat, karperecek a csuklókat a gyűrűk pedig az ujjakat ékesítették. A Vársziget-i Mária és a Borjúállás-szigeti templomok köré temetett, az elithez tartozó gazdag nők sírjaiban ezeknek az ékszereknek nagy része nemesfémből készült és gazdagabban díszített, mint a köznépé. Az eltemetett nők viseletét, öltözkését az ékszerek alapján nehezen rekonstruálhatjuk. Hiányoznak pl. a csatok, amelyek egy derékban zárt vagy karcsúsított öltözkékre mutatnának, viszont a köznépi sírokból előkerülnek bronz vagy vasszálvű üveggombok, az elithez tartozó nők sírjaiban pedig nagyméretű, többtagú, granulációval vagy vésett-poncolt mintával díszített lemezzombok. Egy nőnél karéjos korongfibula is volt. A fibula és a gombok arra utalnak, hogy a Várszigeten eltemetett nők az avar korban általános: a felső öltözetet a derékban vascsatos övvel összezárt öltözetből eltérően voltak eltemetve. Szőke Béla hangsúlyozza, hogy a tárgyalta területen a női viselet (pontosabban: ékszerek!) jellege nem, vagy alig változott az avar kor végéhez képest, és a 9. századi ékszerek készítése, szerkesztési elveinek gyökereit – hasonlóan a java avar kori ékszerekéhez, a késő antik-bizánci ötvösségben látja. Ez igaz. Fülbevalók, nyakpercek csüngőkkel, karkötők és gyűrűk az alkotóelemei bármely bizánci ékszer együttesnek, vagy egy gazdagabb avar női lelet együttesnek – de akár egy mai ékszerkollekciónak is. A mosaburgi körzet gazdag női sírjaiban is hasonlóak vannak, de az ottani elit ill. a késő, vagy avarkor végi női sírokból előkerült ékszerek mégis különbözőek. A Zalavár-várszigeti templomok körüli leggazdagabb női sírokból talán a 830-as években a Dráva-Száva közén Priwinához csatlakozott dunai bolgár, vagy dunai bolgár műveltségi háttérrel rendelkező délszláv kontingens női tagjait kellene látnunk. Szőke Béla szerint a mosaburgi elitnek nincs „nemzeti jellege”, a karoling Birodalom egész keleti határtérségében ugyanolyan ékszereket, övdíszeket és sarkantyúkat viseltek.

A mosaburgi és körzetébe tartozó temetők köznépi női ékszerei azonban szinte kivétel nélkül megtalálhatók az avarkor végi dunántúli, az északi peremterületi, és a Dunától keletre fekvő egyes késő avar kori, ill. avar kor végi temetők női sírjaiban is (l. Szőke Béla 1992-es összeállítása). A drótékszerekre: úgymint pödrött vagy S-végű hajkarikák és öntött

bogyócsüngős fülbevalók; a hurkos végű nyakperecekre, a rombusz keresztmetszetű poncolt bronz karperecekre és a rombuszfejú lemezgyűrűkre gondolok. A Szőke Béla által említett temetők sorát két, általam jól ismert temetővel egészítem ki, amelyekben eltérő képet tapasztaltam. A fentebb felsorolt drótékszerek Tiszafüreden a teljesen feltárt temető szélein jelentkeztek, olyan környezetben, amelyben a fegyveres, lovas, gazdag öves férfi, és jól ékszerezett női sírok hiányoznak. Amint az 1985-ben lezárt kéziratban írtam, ezek, és mindazon sírok, amelyekben a társadalom korábbi szokásaitól (temetkezések kötött rendje, viselet) eltérő jelenségekkel találkozunk, az avarkor végi társadalom teljes elszegényedéséről tanúskodnak. A temetkezések e fázisát a 9. századra kelteztem, szeriációs táblán is illusztrálva. A több mint 2300 síros, de csak félig feltárt és erősen kirabolt Zamárdi temető késő avar kori, avar kor végi sírjainak, temetőrészeinek elemzése más képet mutat. Zamárdin a szegényes (un. drótékszeres) női sírokat az öves (griffes-indás), és fegyveres, lovas férfi, és a jó minőségű bronz ékszerekkel, gyöngyös fülbevalókkal, torquesekkel, öntött bronz korongokkal eltemetett női sírok között találjuk. A sírok egykorúak, a 8. század második felétől keltezhetők. Ezek szerint nemcsak bizonyos ékszertípusok (pl. torques, amely a 7. században is használt volt!), de drótékszerek, pödrött, csavart végű karikák, kis lemezgömbös fülbevalók is már a 8. század második felétől kezdve ismertek és használtak voltak. Zamárdin a késő avar kori gazdag közrendű avarokat egy helyen temetik a család szegény, vagy - talán nem avar eredetű? - szolgáló tagjaival.

A Dunántúlon vannak olyan temetők, amelyekben a nőket kizárólag csak ily szegényes, és az avarokétól eltérő formájú ékszerekkel temetették (pl. a Szőke Béla által közölt Garabonc I-II.). Ezekben a temetőkben a férfiak viselete is más. Garaboncon mindössze 9 férfinak volt csattal záródó öve, ennél többet mond a kés, csíholók és tarsolyok helye, amelyek a bal medencelapáton kerülnek elő. Avar férfisírban ez elképzelhetetlen. Avar férfi mindeme tárgyakat öve jobb oldalára függesztve viseli, női sírokban azonban a kések és tarsolyok kivétel nélkül baloldalon kerülnek elő, azaz a csattal zárt öv bal oldaláról lógnak. Szőke Béla írja, a garabonci és hasonló temetők – 9. századra keltezett -- népességének túlnyomó többsége helyben nőtt fel, és nem máshonnét költözött be. Kérdésem: Priwina, aki az Alsó-Zala völgyben „mindenünnen népeket gyűjtött össze”, ezekből verbuválta-e az első tömegesen megkeresztelteket? Talán ezért nem kerül elő Mosaburgon gyöngyös fülbevaló és csat a nők sírjából, és talán ezért hiányzik a férfisírokból a veretes öv, a fegyver, de van sarkantyú, és olyan vaskés, amelynek nemcsak viselési módja és csontnyele idegen, hanem vércsatornája van. Hasonló avar férfisírban nincsen. Szőke Béla szerint „a katonáskodó középréteg és a hozzájuk tartozó nők viseletéről és lovas temetkezéseiről,.... sírkamráiról

fogalmat alkothatunk. „Ennek a rétegnek az alkalmazkodóképességét jelzi, hogy amikor keresztvíz alá hajtják a fejüket, és a templom köré temetkeznek, látványosan megváltoznak. Teljesen elhagyják korábbi viseletüket, „levetik” övüket, fegyvereiket többé nem temetik el.” A mosaburgi templomok köré a 840-es évek közepénél előbb nem temetkezhettek, és az első években a temetések száma sem lehetett számottevő. Hacsak legelőbb nem a kisgyermeket, betegeket, öregeket keresztelték meg és telepítették a templomok közelébe, hanem mint valószínűbb a szolgálónépnek szánt fiatal felnőtteket. Pl. a drótékszeres nőket, és a szinte melléklet nélküli férfi hozzátartozóikat, akik előbb az avarok, majd a mosaburgi elit szolgálónépe lettek. A 9. század derekán az elszegényedett avarok és egykori szolgálóik ékszerei, viselete között alig lehetett különbség. Ha pedig volt, és az avarok még a 9. század közepén is veretes öveket viseltek, aligha hihető, hogy azt látványosan „letéve” – majd soha többet föl nem csatolva – léptek a keresztelőmedencébe. Úgy vélem, előbb a szolgálónépet küldték...

A megnyugtató válaszokhoz tudnunk kellene, hogy történt a 840-es években az első csoportok térítése, keresztelése. Úgy, mint vázoltam, vagy már az úgy avar kor végi elszegényedett közösségekben a korábbi urak és szolgálók olyannyira megkülönböztethetetlenek lettek, hogy szinte a megélhetés biztonságát jelentette számukra egy központ oltalma alá történt költözés, a keresztelés, és a szolgálat árán is? A korábbi szláv csoportokkal együtt alkották volna a Mosaburg u.n. szolgálónépét? Mi volt a munkájuk? Szőke Béla nem ír Mosaburg és vonzáskörzete gazdasági alapjairól. Sarlók utalnak a gabonafélék termesztésére, állatállományra, és időnkénti (nagy őszi) vadászatokra pedig a rengeteg állatcsont (Vörös István szóbeli közlése). Mesterembereket: kőműveseket, ácsokat, kőfaragókat, harangöntőt, üvegművest küldenek Salzburgból, az ők és a bizonytalan létszámú állandó elit megélhetését valakiknek biztosítani kellett. Az „urak”, pl. Arnulf és kísérete az u.n. kihelyezett gyűlésekre bizonyára szolgálókkal érkeztek, távozásuk után csak a hulladék eltakarítása maradt a helyi szolgálókra. A templomok környéki sírok számából talán következtetni lehet egy adott időszak szolgálónépének létszámára. Az érintett és több más nem tárgyalt téma további boncolása és értékelése csak a Szőke Béla és kutatótársai által ásott temetők közlése után válik lehetővé.

Szőke Béla doktori értekezését az okleveles adatoknak, a mosaburgi templomoknak, azok objektumainak, a Mária és a Hardiánus templom kiemelkedő sírjainak katalógusa, a terjedelmes bibliográfia és a képanyag zárja. E legutolsó rész, mint a bevezetőben is említettem, túl csekély és szerény az értekezés fontos mondanivalójához képest. Szőke Béla

legutóbbi két nagy cikkének átmásolt képanyaga, amely az értekezés szövegéhez nem kapcsolódik szervesen, ugyanis abban nincsenek képhivatkozások. Hiányzik egy összesített, pontos topográfiai térkép, pl. amelyen nemcsak Zalavár, hanem a szövegben említett több tucat dunántúli helység is megtalálható lenne. (Ezeket a Láp világa kötetben kell megkeresni!) Mosaburg 20 cm-es összesítő térképén csak a Vársziget objektumai szerepelnek (a korábbi tanulmánnyal ellentétben csak fekete-fehéren, és É-jel nélkül), Récéskút és Borjúállás helyét már más közleményben kell keresni. A csak részben közölt temetők leleteiből bemutatott összeállítások jók (de ezek is a már ismert táblák, újat és többet e kötetben sem találni), mellesleg az erős kicsinyítés és az összevont lelőhely megjelölés (pl. Zalakomár, Kehida, Söjtör) nem segít a tájékozódásban. Bizonyos, hogy Szőke Béla a következő években a korszak eddig nem közölt temetőinek részletes elemzését is elvégzi, mindezzel alátámasztva és megerősítve eddigi eredményeit.

Összegezve: Szőke Béla Miklós a Karoling-kori Pannóniáról írott doktori értekezése a régi megállapításokra épülő, de azokat revideáló, saját ásatási eredményeit a levéltári kutatási eredményekkel szakszerűen ötvöző, összegző történeti, művészettörténeti és régészeti munka. Teljes áttekintést ad az egykori Pannónia eddig mostohán kezelt 9. századáról, arról a századról, amelyhez magyar történelmünk szervesen kapcsolódik.

Szőke Béla Miklós doktori értekezését vitára javaslom, és számára a Magyar Tudományos Akadémia doktori cím megítélését melegen ajánlom.

Budapest, 2013,03.04

Garam Éva
az MTA doktora

